

Aleksandra SYNOWIEC
Politechnika Śląska
Wydział Organizacji i Zarządzania
aleksandra.synowiec@polsl.pl

ANTROPOLOGIA POSTSOCJALIZMU: TRWANIE I ZMIANA W PRZESTRZENI SPOŁECZNO-KULTUROWEJ WSPÓŁCZESNEJ UKRAINY

Streszczenie. Postsocjalizm jako kategoria empiryczna, stosowana przez etnologów i antropologów kultury, służy uchwyceniu charakterystycznej dla społeczeństw w stanie transformacji sytuacji współistnienia różnych systemów wartości, praktyk i instytucji społecznych oraz społecznych i kulturowych skutków doświadczenia socjalizmu. W tej perspektywie Ukraina jest dobrym przykładem ilustrującym szeroką gamę postaw względem dziedzictwa ZSRR od całkowitego odrzucenia po nostalgię. Pogłębiona refleksja nad specyfiką mentalności społeczności postsocjalistycznych przyczynia się do zrozumienia innych procesów, m.in. narodowotwórczych w krajach byłego ZSRR.

Słowa kluczowe: antropologia postsocjalizmu, transformacja systemowa, zmiana kulturowa, Ukraina

ANTHROPOLOGY OF POSTSOCIALISM: PERSISTANCE AND CHANGE IN THE SOCIAL AND CULTURAL AREA OF CONTEMPORARY UKRAINE

Abstract. Post-socialism as an empirical category, applied by ethnologists and cultural anthropologists, serves to capture the situation of the coexistence of different systems of values, social practices and institutions, and the social and cultural consequences of the experience of socialism. In this perspective, Ukraine is a good example illustrating a wide range of attitudes towards the USSR heritage from total rejection to nostalgia. An in-depth reflection on the post-socialist mentality contributes to understanding other processes, including processes of nation building in the former USSR countries.

Keywords: ethnography of postsocialism, anthropology of postsocialism, transition, culture change, Ukraine

1. Przestrzeń transformacji systemowej jako pole analiz etnograficznych

Polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe skutki transformacji zachodzących w krajach byłego bloku wschodniego omawiane są w wielu kontekstach. Dominujący głos ujmuje zmiany w Europie Środkowo-Wschodniej „w okowy dyskursu *ucieczki od socjalizmu, przyłączenia do Europy, budowania demokracji* oraz ustanawiania wolnych rynków, a ludzie zarówno na zachodzie, jak i w byłym bloku sowieckim postrzegają tę przestrzeń jako *terytorium w stanie transformacji*”¹. Badacze transformacji systemowej w Europie Środkowo-Wschodniej w większości kładą nacisk na tempo zachodzących zmian i wskaźniki świadczące o rozwoju gospodarczym i społecznym, „tymczasem obok transformacji systemów myślowych dokonują się w skali całego globu przeobrażenia systemów społecznych, ale również kulturowych, o skali, którą można porównać z ekspansją kolonialną kapitalizmu XIX wieku”². W kontekście transformacji antropologowie zwracają uwagę na zjawisko „post-socjalistycznej topografii niepewności i nieznanego”³, czy też chaosu kulturowego⁴, a Michał Buchowski pyta wprost, czym *de facto* jest transformacja: „jaki to rodzaj przejścia oraz skąd gdzie lub do czego, czy też skąd dokąd?”⁵, zaznaczając, że nie istnieje jeden prosty i adaptowalny model demokracji i kapitalizmu, tak jak i w byłym bloku wschodnim nie funkcjonował jeden model socjalizmu. Zdaniem Buchowskiego proces transformacji w sferze politycznej rozumiany był intuicyjnie jako przejście od autorytaryzmu do demokracji, w sferze gospodarczej oznaczający rezygnację z gospodarki centralnie sterowanej na rzecz wolnego rynku, w sferze społecznej zaś zmianę mentalności socjalistycznej na kapitalistyczną, nie definiował natomiast ani początku ani końca tych zmian⁶. „Wszakże praktyka pokazuje, że dawny Wschód rozwija różne, mniej lub bardziej zachodnie formy życia, a niektóre z nich są mniej niż bardziej zachodnie. Niepożądane zjawiska, takie jak *demokracji* w Azji Środkowej, różnorodne formy dzikiego kapitalizmu w Rosji, Ukrainie i Białorusi (...) ukazują niemożność ujęcia zjawiska w sztywne ramy”⁷. Caroline Humphrey – brytyjska antropolog kultury, jedna z pierwszych zachodnich badaczy, którym pozwolono prowadzić badania terenowe na terytorium ZSRR (1966) – jest zdania, iż zjawiska społeczne nie mogą ulec absolutnemu „opróżnieniu” i całkowitej wymianie na inne formy społeczne i postuluje potrzebę pogłębionych, wielokierunkowych badań nad byłymi społeczeństwami

¹ Buchowski M.: *Transformation. An anthropological perspective on post-socialism*. Humaniora, Poznań 2001, s. 9.

² Kempny M.: *Współczesna antropologia kulturowa wobec zmiennej rzeczywistości kulturowej i praktyki teoretycznej nauk społecznych*, [w:] Jawłowska A., Kempny M., Tarkowska E. (red.): *Kulturowy wymiar przemian społecznych*. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993, s. 129.

³ Henig D.: *Intimacies from the margins of Europe*. „Durham Anthropology Journal”, Vol. 17, May 2010, p. 2.

⁴ Tarkowska E.: *Chaos kulturowy albo o potrzebie antropologii raz jeszcze*, [w:] Jawłowska A., Kempny M., Tarkowska E. (red.): *Kulturowy wymiar przemian społecznych*. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa, s. 34.

⁵ Buchowski M.: *op.cit.*, s. 9.

⁶ *Ibidem*, s. 10.

⁷ *Ibidem*, s. 11.

socjalistycznymi⁸. Przydatnym narzędziem służącym analizie społecznych i kulturowych skutków transformacji systemowej w tak zarysowanej perspektywie jest koncepcja postsocjalizmu. Jak zauważa Joanna Kurczewska: „dla społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej lekcja socjalizmu nie jest jeszcze skończona”⁹.

Badanie skutków zmiany społecznej z perspektywy koncepcji postsocjalizmu jest obecnie coraz częściej wykorzystywane w zakresie analizy procesów transformacji systemowej w Europie Środkowej i Wschodniej. Kategoria postsocjalizmu znajduje zastosowanie przede wszystkim w socjologicznej diagnozie struktury społecznej, a zwłaszcza kulturowego dziedzictwa komunizmu, procesów atomizacji społecznej, dychotomii „my i oni”, (np. Piotr Sztompka), ale służy także opisaniu fenomenu trwania i oddziaływania socjalistycznej przeszłości na instytucje, procesy i praktyki społeczne (np. Jadwiga Staniszkis)¹⁰. Obszary badań podejmowanych na gruncie koncepcji postsocjalizmu to „– zjawiska wynikające z erozji socjalistycznej gospodarki planowanej, takie jak nomenklatura polityczna, klan, kapitalizm oligarchiczny; – specyficzne struktury społeczne charakteryzujące się małą grupą nowych bogatych, inteligencją, wysokim udziałem robotników przemysłowych i wiejskich, a w dużej mierze nieobecną warstwą klasy średniej; – fragmentaryczny, silnie elitarny krajobraz partii, zgrupowanych wokół pewnych orientacji ideologicznych lub przynależności etnicznej, pozbawiony silnego wsparcia w postaci społeczeństwa obywatelskiego; – znacznych poziomach konfliktu w kontekście przynależności zbiorowej i grup mniejszościowych, a także w kontekście (nieformalnych) codziennych praktyk i zwyczajów właściwych dla tych grup”¹¹.

Postsocjalizm to także kategoria empiryczna, stosowana przez etnologów i antropologów kultury służąca uchwyceniu charakterystycznej dla społeczeństw w stanie transformacji sytuacji współistnienia różnych historii, systemów wartości, praktyk i instytucji społecznych oraz społecznych i kulturowych skutków doświadczenia socjalizmu. „Pytanie o to, co stanowi kulturową tradycję realnego socjalizmu, uważam za jedno z tych fascynujących teoretycznie i praktycznie pytań, na które musi odpowiedzieć badacz zajmujący się współczesnymi społeczeństwami Europy Środkowo-Wschodniej”¹² – twierdzi Joanna Kurczewska, apelując jednocześnie o analizy w oparciu o koncepcję tradycji, a nie dziedzictwa kulturowego, które to redukuje przeszłość do reliktyw dawnej epoki, „odbiera analizowanym zbiorowościom wolę działania, a więc tworzy i selektywny stosunek do wartości przeszłości oraz ich społecznych instytucji. Także – zaznaczymy – zabiera podmiotom społecznym

⁸ Humphrey C.: Does the category ‘postsocialist’ still make sense?, [in:] Hann C.M. (ed.): Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia. Routledge, London-New York 2004 (Taylor & Francis e-Library), p. 12.

⁹ Kurczewska J.: Kulturowe tradycje realnego socjalizmu, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): Kulturowy wymiar przemian społecznych. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993, s. 67.

¹⁰ Kollmorgen R.: Theories of Postcommunist Transformation. Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research. “Studies of Transition States and Societies”, Vol. 5, No. 2, 2013, p. 92.

¹¹ Ibidem.

¹² Kurczewska J.: op.cit., s. 55.

odpowiedzialność intelektualną i emocjonalną za posiadane wizje przeszłości”¹³. Stanowisko Kurczewskiej znajduje odzwierciedlenie w pracach etnologów i antropologów. Zdaniem Davida Heniga wyjątkowość etnografii polega na tym, że koryguje ona stosowane na potrzeby analityczne dla opisu zjawisk zachodzących w regionie schematyczne ramy typu „góra – dół”: transformacja nie ma bowiem charakteru liniowego, a antropologowie badający życie codzienne znajdują wiele istotnych współzależności pomiędzy epokami socjalistyczną i postsocjalistyczną¹⁴. Wspomniana wyżej Caroline Humphrey dostrzega, że niektóre rodzaje doświadczenia antropologicznego stają się przedmiotem pojedynczych dociekań analitycznych: „indywidualnych aktorów, konstytuowanych jako podmioty w szczególnych okolicznościach. Takimi doświadczeniami może być pojawienie się nowych rządów, wojny, rozpad dawnych społecznych całości, generalnie wywrócenie dotychczasowych wzorów zrozumiałości i nadejście radykalnie nowej idei (...). W okolicznościach zerwania z przeszłością, w polu widzenia pojawiają się pojedyncze osobowości”¹⁵. Podstawowe pytanie wyrastające na gruncie antropologii postsocjalizmu dotyczy sposobów i strategii jednostki w warunkach zmiany kulturowej: „zmiany społeczne, które dokonują się na poziomie makrostrukturalnym, doświadczane są przez jednostkę w jej własnym życiu, w indywidualnej biografii”¹⁶. Ważnym aspektem podejścia antropologicznego jest spojrzenie na kulturowe tradycje socjalizmu nie tylko przez pryzmat przeszkód i barier, ale i atutów (np. w postaci poziomu edukacji czy emancypacji kobiet) wspomagających rozwój nowoczesnego, demokratycznego państwa¹⁷. Antropolog społeczny Christopher Hann przekonuje, że „termin postsocjalizm będzie aktualny dopóty, dopóki ideały, ideologie i praktyki socjalizmu będą postrzegane jako znaczący punkt odniesienia dla zrozumienia współczesnej ludzkiej kondycji”¹⁸. Celem niniejszego artykułu jest zaproponowanie zastosowania koncepcji postsocjalizmu w kontekście analiz dotyczących przemian społeczno-kulturowych zachodzących w społeczeństwie ukraińskim.

2. Ukraina w perspektywie antropologii postsocjalizmu: trwanie i zmiana

W polskim dyskursie dotyczącym Ukrainy dominuje metafora „dwóch Ukrain”, oparta na postrzeganiu tego kraju przez pryzmat dychotomii „wschód – zachód” ze schematyczną

¹³ Ibidem, s. 56.

¹⁴ Henig D.: op.cit., s. 2.

¹⁵ Humphrey C.: Reassembling individual subjects Events and decisions in troubled times. “Anthropological Theory”, Vol. 8(4), 2008, p. 357.

¹⁶ Szlachcicowa I.: Trwanie i zmiana: międzygeneracyjne różnice w strategiach opracowywania zmiany społecznej, [w:] Szlachcicowa I. (red.): Biografia a tożsamość. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 11.

¹⁷ Kollmorgen R.: op.cit., s. 93.

¹⁸ Hann C.M. (ed.): Postsocialism: Ideologies, and Practices in Eurasia. Routledge, London-New York 2004 (Taylor & Francis e-Library), p. 3.

granicą przebiegającą na linii Dniepru, konotującą kulturowy rozłam społeczeństwa na dwa obozy, odwołujące się do konkurencyjnych projektów tożsamości i hołdującym różnym mitologiom. W rzeczywistości umowny podział na wschód i zachód budzi zastrzeżenia ukraińskich badaczy, zdaniem których redukcja dyskursu wokół problematyki społeczno-kulturowej współczesnej Ukrainy do tej dwubiegunowej koncepcji jest zbyt uproszczona¹⁹. Metafora dwóch Ukrain, ukuta przez Mykołę Riabczuka dotyczy dwóch sposobów myślenia o narodzie i dwóch projektów ukraińskiej tożsamości: narodowo-obywatelskiej i (post)radzieckiej. Dwie Ukrainy to dwa różne pokolenia: pokolenie, które dorastało w ZSRR cechuje resentment i nostalgia za radziecką przeszłością, bierność i etatystyczna wizja państwa; z kolei generację dorastającą w niepodległej Ukrainie charakteryzuje poczucie współodpowiedzialności za państwo oraz utożsamianie się z wartościami, praktykami i stylami życia wynikającymi z ideologii kapitalizmu. Jurij Husijew konstatuje: „To *radzieckie* pokolenie tęskni obecnie za niedrogim substytutem kiełbasy i pierwszomajowymi demonstracjami. Ludzie z *radzieckiego* pokolenia często nie znają nawet swojego języka ojczystego, nie mówią już o językach obcych, rzadko podróżują nie tylko za granicę, ale nawet po kraju. Niektórzy popierają ideologię *rosyjskiego świata* i nie zaakceptują żadnych zmian i reform”²⁰. Przynależność generacyjna jest niewątpliwie jednym z determinantów wpływających nie tylko na pielęgnowanie określonego obrazu przeszłości, ale także na postrzeganie teraźniejszości, na co zwraca uwagę Patrycja Trzeszczyńska: „Kiedy antropolog interesuje się zagadnieniem pamięci danej społeczności, może pytać nie tylko o wyobrażenia przeszłości, czyli treść wspomnień. Szczególnie interesujące jest bowiem tropienie miejsca przeszłości w kulturze badanej grupy, jej roli w teraźniejszości i sposobach konstruowania zbiorowej tożsamości, stopnia zaabsorbowania nią ludzi oraz znaczeń jej przypisywanych”²¹. Toczący się współcześnie na Ukrainie spór wokół pamięci odzwierciedla aktualne niepokoje społeczne wynikające z trwającego na wschodzie kraju konfliktu zbrojnego oraz procesów redefinicji konceptu tożsamości narodowej w następstwie skutków tzw. rewolucji godności 2014, także w kontekście przyjętej przez ukraiński parlament ustawy dekomunizacyjnej.

Z drugiej jednak strony z badań socjologicznych wynika, że socjalistyczna przeszłość zajmuje ważne miejsce w świadomości Ukraińców. Według danych z raportu instytutu badania opinii publicznej GFK Hungary w ramach projektu „Demokratyczna świadomość tożsamości środkowoeuropejskiej. Różnice między krajami Grupy Wyszehradzkiej a Ukrainą” z 2015 roku Ukraińcy żywią większą nostalgię w stosunku do dziedzictwa komunistycznego niż obywatele krajów Grupy Wyszehradzkiej: „52% badanych Ukraińców przyznało, że doświadczyli lub słyszeli generalnie pozytywne rzeczy związane z

¹⁹ Zob.: Hrycak J.: Ukraina: przewodnik Krytyki Politycznej. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Gdańsk-Warszawa 2009.

²⁰ Husyev Y.: New generation for the new country. „New Eastern Europe”, 23.05.2017, <http://www.neweastern-europe.eu/articles-and-commentary>, 25.05.2017.

²¹ Trzeszczyńska P.: Miejsca bez pamięci. O niemocy przeszłości w świetle badań Chrisa Hanna i badań ponownych. „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, nr 2(17), 2012, s. 57.

systemem komunistycznym, podczas gdy w Polsce wskaźnik ten wynosi jedynie 13%, w Słowacji 31%, a na Węgrzech 36%. Także Ukraińcy wyrażali większe rozczarowanie transformacją systemową: tylko 5% obywateli tego kraju uznało, że zmiany przekroczyły lub całkowicie spełniły ich oczekiwania (...). W rezultacie można zauważyć, że Ukraińców cechuje niski poziom zadowolenia z obecnej władzy, częściej wypowiadali się pozytywnie o czasach komunistycznych i niżej niż obywatele krajów Grupy Wyszehradzkiej oceniali stopień zadowolenia z demokracji²². Niski poziom zadowolenia z transformacji systemowej i kursu reform nie cechuje w dużej mierze generację pamiętającą czasy radzieckie. Wiek jest istotną zmienną w ocenie demokracji: „liczba respondentów oceniających demokrację lepiej od dyktatury najwyższa jest wśród osób w wieku średnim (64%), następnie wśród respondentów, którzy nie przekroczyli 26-go roku życia (60%), najniższa zaś wśród badanych, którzy ukończyli 62 lata (56%). Jednocześnie młodzi ludzie w większości zaliczają się do kategorii *przekonanych demokratów*”²³. Przynależność etniczna także okazuje się ważną zmienną wpływającą na poparcie dla systemu demokratycznego: o ile wśród Ukraińców wskazujących język ukraiński jako ojczysty demokrację popiera 70% respondentów, o tyle w grupach posługujących się na co dzień językiem rosyjskim oraz na równi rosyjskim i ukraińskim odsetek ten wynosi odpowiednio 58% i 53%, a różnice etnokulturowe w zakresie wsparcia dla demokracji miały także znaczenie podczas niedawnego konfliktu²⁴. Stosunek do komunistycznej przeszłości wiąże się także ze zmianami strukturalnymi, jakie zaszły w Ukrainie w następstwie transformacji systemowej. Badacze formowania się i funkcjonowania w Ukrainie klasy średniej wskazują, że aż 1/3 populacji tego kraju zaliczana jest do klasy niższej – są to głównie mieszkańcy wsi w zachodnich obwodach²⁵. Według aktualnych danych statystycznych blisko 31% Ukraińców, czyli ponad 13 milionów obywateli tego kraju, mieszka na wsi; najwyższy udział ludności wiejskiej w stosunku do mieszkańców miast występuje w obwodach zachodnich: zakarpackim (62,92%), czerniowieckim (56,34%), iwanofrankowskim (56,27%), tarnopolskim (55,41%) i rówieńskim (52,40%)²⁶. Mieszkańcy wsi i przysiółków wiejskich są najbardziej narażeni na wykluczenie spowodowane bezrobociem i dziedziczeniem statusów w następstwie zmian strukturalnych (likwidacja państwowych gospodarstw rolnych). Celna metafora „wygranych i przegranych”, ukuta dla zilustrowania potransformacyjnego rozwarstwienia i negatywnych skutków przemian w sferze społecznej²⁷, znajduje zastosowanie także w kontekście Ukrainy.

²² Raport GFK Hungary: Demokraticzeskie ustanovki v Ukraine 2015, s. 19, http://www.icdt.hu/documents/publications/Democratic-attitudes-in-Ukraine_2_ru.pdf, 06.06.2017.

²³ Ibidem, s. 23-24.

²⁴ Ibidem, s. 28.

²⁵ Razumkov Center: Middle class in Ukraine: identification Criteria Export assessments, Citizen's perceptions and self identification, Kyiv 2014, <http://fnst.org/sites/default/files/uploads/2016/08/02/1416488152file1.pdf>, 15.05.2017.

²⁶ Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy: Populacja Ukrainy stan z 01.01.2016, <http://www.ukrstat.gov.ua>, 15.05.2017.

²⁷ Jarosz M. (red.): Wygrani i przegrani polskiej transformacji. Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.

Postawy zarówno względem przemian polityczno-gospodarczych, jak i względem dziedzictwa komunistycznego związane są z subiektywnym poczuciem zadowolenia z sytuacji i statusu jednostki. Wysokiemu poziomowi braku aprobaty dla kierunku przemian społecznych towarzyszy przekonanie o decydującej roli państwa jako gwaranta poziomu życia. Na Ukrainie odsetek respondentów uważających, że państwo jest odpowiedzialne za bezpieczeństwo ekonomiczne swoich obywateli wynosi 56%, podczas gdy w krajach Grupy Wyszehradzkiej wskaźnik ten wynosi 38% i jest wyższy niż w krajach zachodnich²⁸. Nowa rzeczywistość dla wielu grup społecznych wiąże się z utratą statusu, pauperyzacją, degradacją. Piotr Sztompka scharakteryzował to zjawisko jako „traumę wielkiej zmiany”, czyli doświadczenie dezorganizujące dotychczasowe życie społeczne i inicjujące nowe wzory zachowań. „Przykładem mogą być tu zachowania, pojawiające się w wielu potransformacyjnych społecznościach, (...) które cechuje charakter rezygnacji (...). Są to mianowicie wszelkie praktyki wewnątrzgrupowych narzekań zrzędzeń, skarg i deklarowanej rezygnacji, coś co na przykład w wiejskich środowiskach zostało nazwane *chłopskim biadoleniem* (Kędziorek, 1996) czy też gdzie indziej językiem *społecznego biadolenia* (Buchowski, 1996) (...)”²⁹. Im wyższa wiara w odpowiedzialność i opiekę państwa, tym silniejszy resentyment i niezadowolenie z kierunku przemian. Pozytywny stosunek do radzieckiej przeszłości oznacza *de facto* tęsknotę za „lepszymi czasami” i utraconym statusem społecznym. W tym kontekście warto podejmować analizy nad procesami reorientacji życia społecznego oraz nad kształtującymi się w wyniku przemian politycznych i gospodarczych obszarami społecznych odniesień m.in. w kontekście tożsamości (etnicznej, narodowej, zawodowej) oraz mentalności³⁰. Wpływ transformacji ekonomicznej na tożsamość kulturową i strukturę społeczną w regionach peryferyjnych, zdegradowanych, ujawnia selektywność, czy też swoiste niedokończenie zmiany systemowej. Wspominana Caroline Humphrey podkreślała że zjawiska społeczne nie ulegają pełnej substytucji – natomiast „wypracowany przez antropologię aparat umożliwia uchwycenie pewnych strukturalnych cech mających miejsce zjawisk”³¹. Spojrzenie na zmiany kulturowe i tożsamościowe zachodzące w krajach byłego bloku wschodniego przez pryzmat antropologii postsocjalizmu wnosi interesujący punkt widzenia do obecnego stanu wiedzy w tym obszarze. Pomimo kontestacji radzieckiej przeszłości manifestacje społecznych i kulturowych skutków doświadczenia socjalistycznego w dalszym ciągu obecne są w codziennych praktykach, rytuałach, obchodach świąt, tekstach kultury. Ukraina jest dobrym przykładem ilustrującym szeroką gamę postaw względem

²⁸ Raport GFK Hungary: Demokraticheskie ustanovki v Ukraine 2015, s. 31, http://www.icdt.hu/documents/publications/Democratic-attitudes-in-Ukraine_2_ru.pdf, 06.06.2017.

²⁹ Rakowski T.: *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2009, s. 14.

³⁰ Wódz K. (red.): *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie. Restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*. Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2013, s. 13-15.

³¹ Buchowski M.: *Kongregacja „królów-kapłanów” komunizmu: rzecz o erozji wiary*, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): *Kulturowy wymiar przemian społecznych*. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993, s. 71.

dziedzictwa ZSRR: od całkowitego odrzucenia po nostalgię, co objawia się także w kontekście ogólnonarodowych i politycznych sporów o ukraiński kalendarz świąt państwowych. Podjęcie badań nad trwaniem i zmianą w przestrzeni społeczno-kulturowej współczesnej Ukrainy jest istotne z punktu widzenia rozwoju wiedzy o społecznych przemianach w krajach postkomunistycznych i warte kontynuacji.

Bibliografia

1. Buchowski M.: Kongregacja „królów-kapłanów” komunizmu: rzecz o erozji wiary, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): Kulturowy wymiar przemian społecznych. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993.
2. Buchowski M.: Transformation. An anthropological perspective on post-socialism. Humaniora, Poznań 2001.
3. Hann C.M. (ed.): Postsocialism: Ideologies, and Practices in Eurasia. Routledge, London-New York 2004 (Taylor & Francis e-Library).
4. Henig D.: Intimacies from the margins of Europe. „Durham Anthropology Journal”, Vol. 17, 2010.
5. Hrycak J.: Ukraina: przewodnik Krytyki Politycznej. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Gdańsk-Warszawa 2009.
6. Humphrey C.: Reassembling individual subjects Events and decisions in troubled times, “Anthropological Theory”, Vol. 8(4), 2008.
7. Husyev Y.: New generation for the new country. “New Eastern Europe”, 23.05.2017, <http://www.neweasterneurope.eu/articles-and-commentary>, 25.05.2017.
8. Jarosz M.: Wygrani i przegrani polskiej transformacji. Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
9. Kempny M.: Współczesna antropologia kulturowa wobec zmiennej rzeczywistości kulturowej i praktyki teoretycznej nauk społecznych, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): Kulturowy wymiar przemian społecznych. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993.
10. Kollmorgen R.: Theories of Postcommunist Transformation. Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research. “Studies of Transition States and Societies”, Vol. 5, No. 2, 2013.
11. Kurczewska J.: Kulturowe tradycje realnego socjalizmu, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): Kulturowy wymiar przemian społecznych. Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993.
12. Państwowy Komitet Statystyki Ukrainy: Populacja Ukrainy stan z 01.01.2016, <http://www.ukrstat.gov.ua>, 15.05.2017.

13. Rakowski T.: Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2009.
14. Raport GFK Hungary: Demokraticheskie ustanovki v Ukraine 2015, s. 19, http://www.icdt.hu/documents/publications/Democratic-attitudes-in-Ukraine_2_ru.pdf, 06.06.2017.
15. Razumkov Center: Middle class in Ukraine: identification Criteria Export assessments, Citizen's perceptions and self identification, Kyiv 2014, <http://fnst.org/sites/default/files/uploads/2016/08/02/1416488152file1.pdf>, 15.05.2017.
16. Szlachcicowa I.: Trwanie i zmiana: międzygeneracyjne różnice w strategiach opracowywania zmiany społecznej, [w:] Szlachcicowa I. (red.): Biografia a tożsamość. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
17. Tarkowska E.: Chaos kulturowy albo o potrzebie antropologii raz jeszcze, [w:] Jawłowska A., Kempy M., Tarkowska E. (red.): Kulturowy wymiar przemian społecznych. Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii, Warszawa 1993.
18. Trzeszczyńska P.: Miejsca bez pamięci. O niemocy przeszłości w świetle badań Chrisa Hanna i badań ponownych. „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej”, nr 2(17), 2012.
19. Wódcz K.: Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie. Restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa. Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2013.